

J. BALKEVIČIUS

LIETUVIŲ IR LATVIŲ KALBŲ SUDURTINIO TARINIO VARDINĖS DALIES KLAUSIMU

1.0. **Tarinio klasifikacija** lietuvių ir latvių gramatikose sutampa tik iš dalies. Analogiškų modelių skirtingas klasifikavimas nors nedažnas, bet, sakyčiau, pateisinamas reiškinys deskriptyvinėje gramatikoje. Reikia tik nuosekliai laikytis pasirinkto klasifikacijos principo.

1.1. Paprastieji liet. tariniai, galima sakyti, visiškai atitinka lat. veiksmažodinius tarinius (verbālais izteicējs). Net veiksmažodžių sudurtinės formos abiejų kalbų akademinėse gramatikose¹ traktuojamos kaip paprastieji veiksmažodiniai tariniai: Mes jau *susitarę esame* [...]. LKG III § 627. Kāds puisis *bij dzirdējis* stāstu par jūras vāravu. MLG II § 357a.

1.2. Suvestinio tarinio modelis *turiu eiti; galima važiuoti; pradėjo verkti* (LKG III § 671) latvių akademinėje gramatikoje pateikiamas kaip tarinys su papildiniu: *Ieteicu padomāt; Arvīds turpināja airēt; Beidz nu jokot* (MLG § 435)². Modelis „asmenuojamoji forma + dalyvis“ *sakosi dirbās, liovēsi dirbēs* (LKG III § 683) dabartinės latvių kalbos gramatikose nepateikiamas kaip nebeaktualus.

1.3.1. Sudurtinis tarinys bemaž atitinka latvių gramatikų vardažodinį tarinį (nominālais izteicējs). Abejos gramatikos fiksuoja jungtį (saitiņa) ir vardinę dalį (nominālā daļa, jeb predikatīvs). Skirtumas tik tas, kad latvių gramatikos skiria šio tarinio du poklasius: paprastąjį (vienkāršais) *Mežs tumšs* (MLG § 379) ir sudėtinį (sastata) *Lieta ir skaidra* (MLG § 380). Liet. gramatikos, manau – visai motyvuotai, modelių su morfologiškai neišreikšta (nuline) jungtimi į atskirą poklasį neperkelia (LKG III § 707).

Skirtingai latvių gramatikose komentuojama beasmenio sakinio pagrindinė dalis (žr. 4.0).

1.3.2. Tarinio vardinės dalies gramatinis ryšys su veiksniu ir atskirai – su veiksmažodine dalimi (su „jungtimi“) nei lietuvių, nei latvių gramatikose nėra apibrėžtas, todėl riba tarp veiksmažodinių ir vardažodinių tarinių abiejose gramatikose lieka negriežta, diskutuotina.

¹ Lietuvių kalbos gramatika. V., 1976. T. 3 (santr. LKG III). Mūsų dienu latviešu literārās valodas gramatika. Rīgā, 1962. T. 2 (santr. MLG II).

² Žr. dar 3.0.

Vargu ar galima laikyti vardine dalimi tą konstrukcijos komponentą, kuris su veiksmiu gramatinio ryšio neturi, o yra prijungtas prie veiksmažodžio (kad ir prie jo nulinės formos). Pvz.: *Brolis turėjo aštuoniolika metų, ... ėjo pareigas; ji [buvo] mergos vietoje. Viņš [bija] vienos gados ar Jāni, ... bija visur, ... nebija skaidrībā* (plačiau žr. 3.0).

Semantinis aspektas lemia viso tarinio, kaip sakinio pagrindinės dalies, kategoriją, o apibūdinant tarinio struktūros modelį, reikia remtis komponentų gramatiniu ryšiu.

2.1. Sudurtinio tarinio vardine dalimi, aprašant baltų kalbų predikatyvių konstrukcijų sistemą, reikėtų laikyti tik tuos **asmeninio** sakinio predikatyvus, kurie pasakomi aktualizuojant veiksmio derinamąjį ar valdomąjį atributą arba apoziciją:

šiltas vakaras > vakaras yra (buvo, bus) šiltas; aukso žiedas > žiedas aukso; pirkau knygą mėlynais viršeliais > knyga mėlynais viršeliais; valgo duoną su pluta > visur duona su pluta; vežėjas Pranciškus > Pranciškus yra vežėjas;

silts laiks > laiks silts; pieci vīri > vīri ir pieci; vilnas drāna > drāna bija vilnas; mūsu uzvara > uzvara būs mūsu; dziesma par brīvību > tā dziesma ir par brīvību; komponists Pauls > Pauls ir komponists.

Vardažodiniai (sudurtiniai) vadinti šiuos tarinius tinka dėl to, kad jų sudėtyje yra buvęs vardažodinio junginio (gramatiškai nuo veiksmio priklausantis) komponentas. Būdinga ir tai, kad latvių akademinė gramatika, aiškindama veiksmio ir tarinio vardinės dalies derinimą, turi ką pasakyti tik apie šio poklasio tarinius (MLG II § 393).

2.2. Gramatiniu aspektu analizuojant predikatyvines konstrukcijas, tenka ir dalyvinius pažyminius, žodžių tvarka arba tik intonacija „pakeltus“ į tarinio rangą, traktuoti kaip sudėtinio tarinio vardinę dalį. Plg.:

išėjęs tėvas > tėvas yra išėjęs; pakviestas svečias > svečias buvo pakviestas; noguris zirgs > zirgs ir noguris; noteikta atbilde > atbilde noteikta.

Toks požiūris – sena Jablonskio sintaksės tradicija, kurios ištikimai tebesilaiko mūsų mokyklų vadovėliai (žr. P. Gailiūnas, J. Žiugžda, Lietuvių kalba: Vadovėlis VII–VIII klasei. K., 1984. P. 16). Tai, kad dalyvių, kaip pažyminių, kaitomosios formos (giminė, skaičius) priklauso nuo junginio pamatinio žodžio (*išėjęs tėvas, išėjusi motina*), dar sykį patvirtina nuomonę (Baltistica. IX (2). P. 208), jog „sudurtinius pradėtinius ir atliktinius laikus“ (LKG II § 208) laikyti veiksmažodžio formomis nėra pagrindo³.

Latvių kalbos veiksmažodžių asmenavimo paradigmosse įrašytas debityvas (vadžības izteiksme) ne tik asmens, bet ir linksnio kategorijos neturi (MLG I § 844),

³ Pažiūrą, kad paprastieji (vientisiniai) tariniai reiškiami ir „sudurtinėmis veiksmažodžių formomis“ (Balkevičius J. Dabartinės lietuvių kalbos sintaksė. V., 1963. P. 92–94), bus galima tik tol toleruoti, kol šias formas autoritetingi baltų kalbų morfologijos veikalai toleruos kaip veiksmažodžio asmenavimo rezultata.

todėl sakiniai su debityvu negali būti traktuojami kaip asmeniniai (kitaip MLG II § 366). Apie latvių debityvą žr. dar 4.4.2.

3.0. Seniai pripažintas lietuvių kalbos sudėtinio veiksmažodinio tarinio modelis yra suvestinis tarinys (modalinis veiksmažodis + bendratis). Tokį tarinį ir latvių gramatikos pripažindavo⁴. Tačiau bendratis nėra vienintelė baltų kalbų galimybė tarinio semantiniame turiniui pabaigtinai išreikšti. Prijungiami gali būti ir vardažodžių linksniai beirieveksmiai, kuriuos abi akademinės gramatikos nepamatuoti laiko sudurtinių tarinių vardinėmis dalimis. Pvz.:

LKG III. [...] *aš biznierius ir esu prieš kooperatyvus*. § 735 b. Visko, atrodo, buvo iki kaklo. § 735 c. [...] tūkstančiai darbininkų *pasijuto gatvėje*. Dabar *aš lieku nuošalyje*. § 785. Gryčia *atrodė daug vargingiau*. § 786. [...] turtai vis *ėjo mažyn*. Onytė *dešimtus metus jau eina*. § 787. Juodu *krūvoj laikos* [...] § 790 ir kt.

MLG II. Lini [...] pašlaik *metas ziedos*. Darbs ir *galā*. § 374. [...] arī māte *ir ar mieru*. § 375. Zirgs *pagalam*. Klētiņas durvis *bija vaļā*. Pavasaris *klāt*. § 390.

3.1. Predikatinis įnagininkas, kaip ir jo funkciją atliekantis linksnis su prielinksniu, nebūna veiksnio pažyminiu, todėl ir jis yra tik sudėtinio veiksmažodinio tarinio komponentas:

Kartais ir vilkai *lapėmis išvirsta*. [...] *Kunigaikščiu liko* jo brolis Gediminas. LKG III § 784. Na, tai *liksiu aš per piemenį*. LKG III § 785.

Un Aija, kas tā tikai *esot par meitu!* MLG II § 376.

Tarinio vardinės dalies „jungtis“ galėtų būti nulinė, o šioms konstrukcijoms veiksmažodis (*virsta, tampa, pasidaro, lieka, yra...*) visada būtinas. Taigi ir sakinio „Brolis buvo (*dirbo, pasiskelbė...*) mokytoju“ tarinys „vardinės dalies“ neturi; jis išreikštas neskaidomu veiksmažodiniu junginiu.

3.2. Nuo veiksnio gramatiškai dar labiau nutolęs tas linksnis, kuris iškelia objekto požymį kaip veiksmo rezultatą:

Karalius abudu vyresniuosius *padarė tarnais* [...]. Mus *žmonėmis jie nelaikė*. LKG III § 790. Magdę jis *pasiėmė už gospadinę*. LKG III § 792. Plg. lat. Oskaru ievėlēja *par priekšsēdētāju*.

Šitam pačiam sudėtinių veiksmažodinių tarinių poklasiui priklauso ir konstrukcijos su „accusativus duplex“, kur pamatinis linksnis žymi objektą, o jo predikatinis pažyminys patenka į veiksmažodinio tarinio sudėtį:

Oro slogumas visus *darė nerangius*. [...] *paliko* avinėlių *nepjautą*. Veidas [...] *rodė ją vyresnę už poną*. LKG III § 791.

Smaids *darīja* seju *pievilcīgu*⁵.

⁴ J. Endzelīns. Latviešu valodas gramatika. Rīgā, 1951. P. 993. Latviešu valodas gramatika VIII–XI klasei. Rīgā, 1954. II daļa. P. 33.

⁵ Latviešu literārās valodas vārdnīca. Rīgā, 1973. 2 sējums. Lpp. 266.

Beasmeniai sakiniai

4.0. Lietuvių kalbos akademinė gramatika, laikydamosi tradicijos, beasmeniuose sakiniuose randa visas tris tarinių rūšis – paprastąjį (LKG III § 1380), suvestinį (t. p. § 673) ir sudurtinį (t. p. § 1403). Nors abiejų baltų kalbų pagrindiniai beasmenių sakinių modeliai bendri (*aušta – aust, kaip tau klojasi? – kā tev klājas?, teko išardyti – nācās izārdīt; šoko bėgti – sāka bēgt; jau vėlu – jau ir vėls* ir t. t.), tačiau latvių k. gramatikose, analizuojant beasmenius sakinius (bežpersonas verbālie, adverbs un adjektīva teikumi), žymima tik jų pagrindinė dalis (galvenais locekļis) (pvz., žr. MLG I § 768–774, § 777, § 778). Ir ne be pagrindo.

4.1. Su liet. k. akademinės gramatikos teikiama beasmenių sakinių tarinio klasifikacija galima sutikti tik iš dalies. Akivaizdaus panašumo turi paprastieji ir suvestiniai tariniai, o tai, kas čia vadinama beasmenių sakinių sudurtinio tarinio vardine dalimi, yra beasmenio sakinio gramatinio pamato „antroji dominantė“, predikatiu (koreliacijos) ryšiu susijusi su baziniu veiksmažodžiu (papr. su „būti“ forma arba su jos „nuliniu“ variantu) taip, kaip asmeniniame sakinyje veiksnyis yra susijęs su tariniu. Plg.:

Buvo vakaras, Bija vakars (asmeniniai sakiniai) ir *Buvo tylu, Bija klusu* (beasmeniniai sakiniai).

Iš palyginimo matyti, kad ir beasmeniai baltų kalbų sakiniai struktūros atžvilgiu galėtų būti skirstomi į du tipus – į vienanarius (veiksmažodinius) ir dvinarius (vardažodinius; lat. – adverbs un adjektīva) beasmenius sakinius.

4.2.1. Beasmenių sakinių gramatinio pamato „antrąja dominante“ lietuvių ir latvių kalbose esti tos kalbos dalys, kurios gali atlikti nominacijos funkciją (pasakyti būsenos, reiškinių ir kt. pavadinimą), tačiau negali turėti pažyminio. Pvz.:

Bevardė giminė ⁶ arrieveiksmis	Kambaryje šilta. Bus gerai.	Istabā ir silts. Būs labi.
Linksnis su prielinksniu	Buvo po dvylikos.	Bija pēc divpadsmitiem.
Bendratis	Bus ką rašyti. Nėra kur skubėti.	Būs ko rakstīt. Nav kur steigties.
Neveik. rūš. bevardės g. dalyvis	Jau ir pas daktarą [yra] būta. Nėra miegota.	Ir jau arī pie daktera būts. Nav gulēts.

⁶ Latvių k. būdvardžiai bevardės giminės neturi (MLG I § 490). Būdvardiškieji beasmenių predikatiu konstrukcijų komponentai latvių gramatikose laikomi vyriškosios giminės būdvardžiais, turinčiais bevardės giminės reikšmę („ar nekatras dzimtes nozīmi“): *Kļuva gaišāks; Vel ir agrs* (MLG II § 778).

Daiktavardžio vardininkas, kaip predikatinės konstrukcijos antroji dominantė, matyt, visais atvejais yra asmeninio sakinio veiksnys. Tokią išvadą padaryti leidžia transformacijos *pažyminys > tarinio vardinė dalis* galimybė:

Buvo žiema. > Buvo šalta žiema. > Žiema buvo šalta.

4.2.2. Nominatyviniai sakiniai, ko gero, yra pirminė tokių asmeninių predikatinų konstrukcijų užuomazga: *Žiema > šalta žiema > žiema [yra] šalta*.

4.3. Jungtis, kaip predikatinės konstrukcijos elementas, reikalinga tik dvinariam asmeniniam sakiniui, kur ji suteikia veiksnio pažyminiui predikatumą. Dviniariame beasmeniam sakinyje abi dominantės (veiksmazodis ir vardažodis) suformuoja predikatinę konstrukciją be tarpininko (koreliacijos pagrindu). Taigi šių konstrukcijų pamatinį (bazinį) veiksmazodį vadinti jungtimi nėra motyvu.

4.4.1. Kadangi du komponentai susiję predikatinium (koreliacijos) ryšiu jau suformuoja gramatiškai baigtą vardažodinę beasmenę predikatinę konstrukciją, tai jos užribyje, kaip antrininkės sakinio dalys, lieka objekto vardininkas ir subjektinius santykius žymintys linksniai – naudininkas ar kilmininkas:

Jam buvo smagu. Man pasidarė linksma. Visiems [yra] skanu medus [valgyti]. Šioje vietoje [yra] ežero būta. Čia kiškio [yra] tupėta. Senų miškai [yra] mylėta. Buvo matyti namai. Kas [yra] girdėti?

4.4.2. Latvių kalbos debityvas vardažodinių beasmenų konstrukcijų sistemos nekomplikuoja (pvz. žr. MLG II § 774). Šių predikatinų konstrukcijų užribyje esantis vardininkas (*Tev [ir] jāparnes ūdens; Malka ir jāskalda*) visais atvejais žymi objektą. Žodžių tvarka, apie kurią nedrąsiai užsimena latvių akademinė gramatika, cituotus pavyzdžius pateikdama asmeninių sakinių skyriuje (MLG II § 366), yra ne žodžių gramatinio ryšio, o aktualiosios skaidos (temos ir remos) dalykas.